

ՍԱՆԴՐՈ ԲԵՀԲՈՒԴՅԱՆ

ՎԱՀԱՆ ԾԱՅՐԱԳՈՒԾՆ ՎԱՐԴԱՊԵՏ ԲԱՍՏԱՄՅԱՆՑ

(Մայր Աթոռ և Էջմիածնի միաբան)

19-րդ դարի հայ մտավորականության համաստեղության մեջ որպես իրավագետ, պատմաբան, գիտնական-հրապարակախոս, ռուսագետ-թարգմանիչ և հմուտ մանկավարժ իր պատվավոր տեղն ունի Էջմիածնի միաբան և ս. Գալանեի վանքի վանահայր Վահան վարդապետ Բաստամյանը։ Կարճ է նրա կյանքի պատմությունը, սակայն բովանդակալից ու ազգագուտ։ Նա ապրել է ընդամենը 39 տարի, բայց իր ողջ գիտակցական կյանքը նվիրել է հայ եկեղեցու պայծառության, հայրենական մշակույթի զարգացման և, հատկապես, մատաղ սերնդի դաստիարակության սրբազան ու նվիրական գործին։

Եղիա Բաստամյանը ծնվել է Թիֆլիսում, 1842 թ. սեպտեմբերի 2-ին։ Իր սկզբնական կրթությունը ստացել է հայտնի մանկավարժ Հարություն Ծախնազարյանի մոտ։ Ուսումնառենչ պատանին 1856 թ. մեկնում է Մոսկվա և ընդունվում Լազարյան ճեմարան։ Նա այնտեղ ուսումնասիրում է ռուսերեն, հայերեն, ֆրանսերեն ու գերմաներեն լեզուները։ Այդ տարիներին ճեմարանի հայոց լեզվի ուսուցիչն էր հայտնի հայկաբան Մսեր Մսերյանը։

Բաստամյանը 1862 թ. «Ոսկի Աշան» առաջադիմության մրցանակով ավարտում է Լազարյան ճեմարանը։ Այնուհետև, նույն թվականից ուսումը շարունակում է Մոսկվայի համալսարանի բնական գիտ. բաժնում, որից հետո ընդունվում է իրավաբանական

Վահան վրդ. Բաստամյան

Ֆակուլտետ և 1868 թ. «Ի՞նչ տեսակ հանցավոր գործերը չի կարելի հանցանք համարել մարդու համար» ավարտական շարադրության համար կայսերական համալսարանը նրան շնորհում է իրավագիտության կանդիդատի գիտական աստիճան և առաջին կարգի մրցանակ:

Բաստամյանը արտակարգ ընդունակությունների տեր ուսանող է եղել. ահա թե ինչ է գրում նրա ուսանողական շրջանի մասին իր հուշերում հայ անվանի գրող Ղազարոս Աղայանը.

«Ամեն ինչ սովորում էր ինքն իրան, հենց դրա համար համալսարան չէր հաճախում, և բոլոր կուրսերի քննությունն էլ միանգամից տվեց, որով զարմացրեց շատերին և գրավեց պ. Սանասարյանցի ուշադրությունը: Նա դեռ ուսանող ժամանակ «Մեղու»-ի առաջին տարիներում տպեց Բենիամին Ֆրանկլինի կյանքը»¹:

Սանասարյանցն ու հայագետ և պետական բարձր պաշտոնյա Կարապետ Եզյանը Բաստամյանցին խորհուրդ են տալիս զնալ Էջմիածին և օգտակար լինել ազգին: Մանավանդ որ Բաստամյանը ցանկանում էր խորն ուսումնասիրել եկեղեցական իրավագիտությունը: Նա առանց հապաղելու ճանապարհվում է դեպի ս. Էջմիածին:

Մուտքը հոգևոր ասպարեզ

Ժամանակի կաթողիկոսն էր Գևորգ Դ-ը: Ինչպես ս. Սահակի և ս. Մեսրոպի օրոք, այնպես էլ Գևորգ Դ կաթողիկոսի ժամանակ գիտության, ուսման եռանդով ու կրակով լի մի շարք ուշիմ երիտասարդներ Եվրոպայում սովորելուց հետո բարձր գիտելիքներով վերադառնում են Մայր Աթոռ և հայրենիք՝ հայ եկեղեցին զորացնելու, հայ ժողովուրդը լուսավորելու բռուն տենչով:

Ահա այդ ուսյալ և ազգանվեր ուսանողներից մեկն էր նաև Բաստամյանը: Նա որոշ ժամանակ Էջմիածնում բանասիրական ուսումնասիրություններ կատարելուց հետո, 1872 թ. փետրվարի 18-ին ս. Գայանե վանքում ձեռնադրվում է ավագ սարկավագ, իսկ նույն ամսի 26-ին Վաղարշապատ գյուղի եկեղեցում պոլսեցի Անդրիաս արքեպիսկոպոսի կողմից ձեռնադրվում է արեղա՝ երեք այլ ընկերների հետ, որոնցից մեկն էլ Մոսկվայի համալսարանի պատմական գիտությունների կանդիդատ Խորեն Ստեփանեն էր, «Նորոգմա քարեշմորի վահան արեղայն Բաստամյանց երամեայ ժամանակս կալով աստ և ի մոռոյ տեղեկացեալ

զկարգաց և զկանոնաց և զամենայն հանգամանաց կուսակրոն կենցաղավարության, մտադիր յօժարության և հոգւոյ և ըստ ներքին համոզմանց ընտրեալ ինքեան զայս վիճակ խնդրեաց ի մենջ ընդունել զինքն ի կարգ կուսակրոն քահանայութեան և մեք, որ զբոսոյ բարուց և խոհեմ և զովանի ընթացից և զուսումնասիրական աշխատութեանցն նորա էաք փորձառու ցնծութեամբ արտի ընկալեալ զխնդիր նորա կոչեցաք ի կարգ քահանայութեան և ի կուսակրոն արեղայութիւն ի միաբանութիւն արդոյ վանոցն Գայեանեայ ի ձեռն Անդրիաս արքեպիսկոպոսի»²: Այնուհետև սույն կոնդակով Գևորգ Դ կաթողիկոսը պատվիրում է Վահան վարդապետին. Կատարել «ի շինութիւն և ի վերանորոգութիւն համայն շինութեանց սենեկաց վանոցն և այլոց», ս. Գայանե վանքում միաբանություն հաստատել, հայերեն և ռուսերեն դասեր տալ ժառանգավորաց վարժարանում ու նոր բացվելիք ճեմարանում և աշխատակցել «Արարատ»-ին:

«Ս. Գայանեի վանահայրերու մեջ հռչակավոր հանդիսացած է Վահան Բաստամյան, որ 1872 թվին... կարևոր նորոգություններով պայծառացուց վանքս: Հյուսված պատահանները բացավ և մեծցուց 18 պատահան, նորոգեց գմբեթը և որմերը. եկեղեցվույն մեջն ալ զարդարեց բյուրեղյա ջահով, կարևոր պատկերներով, խաչերով և այլ սպասներով: Խարխալված պարիսպներն ալ նորոգելով, եկեղեցվույն մեծ դրան դիմաց, բոլորովին նոր պարիսպի վրա բացավ կամարակապ մեծադիր դռներ: Նույնպես կառույց վալելույ բնակարան վանահոր՝ չորս սենյակներով և կարևոր կահ-կարասիքով: ...Եվրոպայեն դառնալով 1879-ին, վանացս մեջ հաստատեց Ազգագրական թանգարան մը, հայոց զգեստներու, տարագներու, կահ-կարասյաց, ձեռագործաց և այլ իրաց»³:

Բաստամյանը 1873 թ. կրթական, մանկավարժական, վանական գործունեության համար արժանացել է վարդապետական լանջախաչի, իսկ 1880 թ.՝ ստացել ծայրագոնության աստիճան:

Վարդապետական լանջախաչ կրելու թույլտվության առթիվ Գևորգ Դ կաթողիկոսը 1873 թ. մայիսի 15-ի № 243 կոնդակով գրում է.

«Ախորժական է մեզ տեսանել զփոյթեռանդն ջանադ ի բարոքել զվիճակ երկսեռ դպրոցացն Վաղարշապատի, զորս հաւա-

² Հայկական ՍՍՀ ՊԿՊՍ, ֆ. 57, ց. 2, գ. 19, թ. 101—106:

³ Հ. Ս. Էփրիկյան, Պատկերազարդ բնաշխարհիկ բառարան, Բ. I, Վենետիկ, 1903—1905, էջ 452—458:

¹ Ղ. Աղայան, Երկերի ժողովածու, հատոր 4, Երևան, 1968, էջ 439—441:

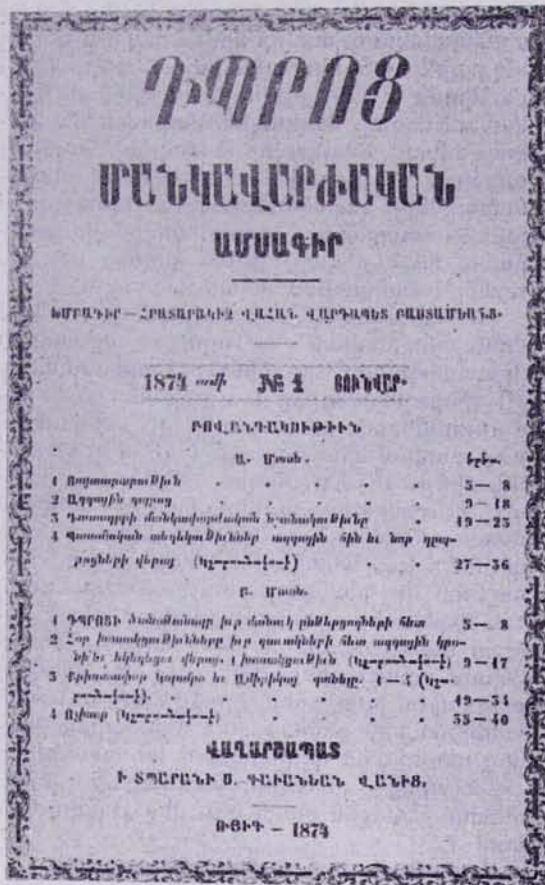
տացաք քոյին տեսչութեան յուսալից գոյով տեսանել զայնս յետ սակաւոց ի լաւ անոր վիճակ վերածեալ և ահա խնդրութեամբ բազմալ իմանամք զարդիս, զի չենք բնաւ վրիպեալ ի յուսոյ անոյ Մերմէ:

Ջի դու ո՛չ միայն վարժ մտաւոր կրթութեանց զանձն ընծայեցոցանես արժանաւոր գոյ Մերս հայրական համակրութեան այլ և ի գործս հոգևոր գործունեութեանց գոյով ծիր և յարարթունակն յայտնի երևեցոցանես Մեզ զհոգեկան և զմտաւոր բազմատեսակ բարեմասնութեանց քոյոց զգեղեցիկ ապացոյցս, որոց երաշխատոր է յայլ մի կողմանէ նաև անշահախնդիր վաստակք գործունեայ վանահայրութեան քո ի վանս ս. Գայիանեայ, յորում տքնիս յաւետ պայծառութեան և բարեզարդութեան... Անորգելով զխարխալեալ մասունս Անորին⁴:

Մանկավարժական գործունեությունը

Դեռևս ուսանողական տարիներից նա տեսնում է հայ դպրոցի ու մանկավարժության անմխիթար վիճակը: Այդ շրջանին դպրոցի ու ժողովրդական լուսավորության հարցը գտնվում էր հայ մտավորականության ուշադրության կենտրոնում: Ահա թե ինչու դեռ ճեմարանի հիմնդիրը դասարանում սովորելիս 1861 թ. իր դասընկերներ Ստ. Միքայել Տեր-Գրիգորյանցի և Գաբրիել Ստամբոլյանցի հետ ձեռնամուխ է լինում «Մանկական ընթերցարան» պատկերազարդ ամսագրի հրատարակմանը, սակայն կովկասյան կոմիտեն և ճեմարանի վարչությունը չեն թույլատրում:

Հոգևոր կոչում ընդունելուց հետո նրա առջև մանկավարժական լայն ապարեզ է բացվում: 1872 թ. օգոստոսի 10-ին ուղարկվում է Սոմախ քաղաքի դպրոցի գործերը ստուգելու: «Քննությունս ս. Սահակյան հոգեվոր ուսումնարանի ներքին և արտաքին կառավարության» հոդվածում նա վեր է հանում այդ քաղաքի դպրոցներում տիրող թշվառ ու վերափոխման կարոտ վիճակը: Նույն թվականի դեկտեմբերի 12-ին հայրապետական կոնդակով (№ 535) կարգվում է Վաղարշապատի երկսեռ դպրոցների վերատեսուչ: Այդ թվականից սկսած մինչև իր կյանքի վերջը Վահան վարդապետը դառնում է հայկական դպրոցների ղեկավարության հարցում Գևորգ Դ կաթողիկոսի խորհրդատուն: Նա է ուսերեն լեզվով գրում և պատասխանում դպրոցական հարցերին վերաբերող բոլոր գրություններին: Բաստամյանցի ջանքերով 1873 թ. սկսվում է Վաղարշապատի իգական դպրոցի նոր շենքի

կառուցումը, իսկ 1879 թ. նա իր վանքում չքավոր երեխաների համար մասնավոր դպրոց է բացում: Նա Էջմիածնի Գևորգյան ճեմարանի հիմնադիրներից ու դասախոսներից մեկն է եղել, իսկ Կ. Եզյանի խորհրդով 1878 թ. հունիսի 27-ին, Գևորգ Դ կաթողիկոսի հատուկ կոնդակով, նշանակվում է ճեմարանի ուսումնապետ: Նա թեև շատ կարճ է մնում այդ պաշտոնում, այնուամենայնիվ, մի շարք բարեկարգություններ է մտցնում ճեմարանի ուսումնական կյանքում: Նա դասավանդում էր ուսերեն լեզու, եկեղեցական պատմություն և իրավաբանություն:

Բաստամյանցի մանկավարժական գործունեության մասին խոսելիս անհրաժեշտ է կանո. առնել նրա հրատարակած «Դպրոց» ամսագրի վրա:

Վահան վարդապետը մոտիկից շփվելով հայ դպրոցների հետ և իր ամբողջ էությունը նվիրված լինելով դպրոցական գործին, գիտակցում էր դպրոցների անմխիթար ու ծանր վիճակը և ուզում էր իր համեստ լուսման քերել այդ գործին: «Ծրջապատող համաճարներից քաջ համոզված լինելով, որ

⁴ Մատենադարանի ձեռ. № 8899, թ. 29:

թե ամենայն ուրեք և թե մանավանդ Ռուսաստանում մեր ազգությունը և մեր կրոնը պահպանելու գլխավոր հիմնաքարը և զենքը ազգային ուսումնարաններն են, որ նույն մանկունք պիտի կրթվեն և զարգանան հայկական հոգով, հայկական մտքով և հայկական սրտով, հարկավոր համարեցի նույնիսկ գործի և ազգի օգտի համար, որ մեր ուսումնարանները բարեկարգված և առաջադեմ լինեն—առաջարկել կաթողիկոսին հրատարակել հոգևոր վարչության կողմից մի առանձին մանկավարժական ամսագիր»⁵:

Եվ ահա նա 1874 թ. ձեռնամուխ է լինում մանկավարժական «Դպրոց» ամսագիրը հրատարակելու գործին: Բաստամյանը «Դպրոց» ամսագիրը նյութական մեծ զոհողություններով ու միայնակ իր սեփական տպարանում հրատարակել է 1874 թ. ապրիլից մինչև 1876 թ. հուլիս ամիսը: Եվ փաստորեն «Դպրոցը» արևելահայերի առաջին մասնագիտական մանկավարժական ամսագիրն էր և նշանակալից հետք թողեց հայ դպրոցի ու մանկավարժության կյանքում: Նա նպաստեց մանկավարժական գիտելիքների զարգացմանն ու տարածմանը: Իր էջերում առաջադրեց նոր ու վերափոխիչ բազմաթիվ խնդիրներ, որոնք հիմք ու խթան հանդիսացան հետագայում էջմիածնի կողմից ընդունված դպրոցական կանոններին:

«Դպրոց» ամսագիրը բաղկացած է երկու մասից: Առաջին մասը յուր մեջ պարունակում է.

1. Մանկավարժական խորհրդածություններ.
2. Քննություն դպրոցական կանոնադրությունների, դասագրքերի և առհասարակ մանկավարժական մասնագրության.
3. Տերության և ազգային հոգևոր իշխանության կարգադրություններ, հատկապես ազգային ուսումնարաններին վերաբերմամբ.
4. Պատմական և վիճակագրական տեղեկություններ հայոց, ռուս և օտար ազգի դպրոցների մասին.
5. Ազգային դպրոցների վարչությունների հաշիվներ, հայտարարություններ և այլն:

«Դպրոցի» երկրորդ մասն կապարունակել յուր մեջ.

1. Հաղվածքներ ազգային եկեղեցական պատմությունից.
2. Հաղվածքներ հայոց, ռուս և ընդհանուր պատմությունից.
3. Համառոտ տեղեկություններ քնական (ֆիզիկական) և քաղաքական ընդհանուր աշխարհագրությունից.
4. Մասնավոր տեղեկություններ քնական գիտության ամենայն ճյուղերից.
5. Համառոտ քաղվածքներ զանազան երկրներում կատարած ճանապարհորդություններից.

⁵ Մատենադարան, ձեռ. № 8899, թ. 27:

6. Համառոտ կենսագրություններ երևելի մարդոց.

7. Համառոտ հատվածներ ազգային ընտիր շարադրություններից հին (գրոց) և նոր (աշխարհիկ) ոճով.

8. Մանկական վեպեր, ոտանավորներ, առակներ և այլն⁶:

«Դպրոց» ամսագրի առաջին համարի խմբագրականում Վահան վարդապետ Բաստամյանը գրում է. «Դպրոցի նպատակն է ձեռնառն լինել ազգային դպրոցների հառաջդիմության... ուղեցույց լինել դպրոցական վարժապետներին, տեսուչներին և հոգաբարձական վարչություններին... տալ աշակերտներին ընթերցարան հարուստ զանազան օգտակար և հարկավոր տեղեկություններով»⁷: Ամսագրի հոդվածների մեծ մասը գրել է Բաստամյանը, թարգմանել ընտիր հոդվածներ, հայ աշակերտությանն ու մանկավարժներին տվել է մտավորական և հոգեկան սնունդ: Նա («Դպրոցը»—Ս. Բ.) առաջինը եղավ, որ ծանոթացրեց հայ հասարակությանը մեր ազգային ծխական ուսումնարանների ներքին կազմակերպության հետ...: «Դպրոցն» էր, որ տալիս էր հայ ընթերցողներին դպրոցական հաշիվներ, վիճակագրական տեղեկություններ, ծանոթացնում էր գերմանական մանկավարժների կյանքերի հետ, գրում էր ուսուցչական ժողովների մասին, հետաքրքրվում էր ուսումնարանական-առողջապահական կանոններով, անում էր մանկավարժական դասախոսություններ:

Վերջապես «Դպրոցն» էր, որ Բ բաժանմունքում տեղավորում էր մանկական ընթերցանության հարմար գեղեցիկ նյութեր, որ ոչ մի մանկական հրատարակություն (եթե միայն ունի) այդ բանը չի կարող անել⁸:

Ամսագրի տպաքանակը եղել է 200 օրինակ և ունեցել է 150 բաժանորդ: Մեկ տարվա 32 հիմնական հոդվածներից 22-ը գրել կամ ռուսերենից թարգմանել է Բաստամյանը: «Դպրոց» ամսագրի համարներում տպագրվել են մոտ 105 հոդված, որոնցում բազմակողմանիորեն շոշափվում են դպրոցական բազմապիսի և խիստ ուսանելի հարցեր:

Վահան վարդապետ Բաստամյանը մեծ գրկանքներով ու զոհողություններով է կատարել ազգօգուտ այդ գործը: Նա եղել է առաջադեմ ու այդ գաղափարների ջերմ ու կրքոտ պրոպագանդիստ: Ահա թե ինչու ցարական իշխանությունները կասկածել են, որ Բաստամյանը կարող է Հայաստանում

⁶ «Դպրոց», 1874, № 1, էջ 6—7:

⁷ Նույն տեղը, էջ 5:

⁸ Գ. Լևոնյան, «Հայոց պարբերական մամուլը», Ալեքսանդրապոլ, 1895, էջ 355:

կազմակերպվող ազատագրական խմբակներին մասնակից լինել:

1875 թ. ապրիլին Երևանի նահանգի ժանդարմական վարչության պետ մայոր Զոլոտովսկին Հայաստանի մի շարք շրջաններում քննություն ու խուզարկումներ է կատարում և զեկուցագրեր ներկայացնում իր ղեկավարներին: Այդ զեկուցագրերի մի մասը պրոֆ.-դոկտ. Վ. Ա. Պարսամյանը հրատարակել է իր «Հայ ազատագրական շարժումների պատմությունից» գրքում:

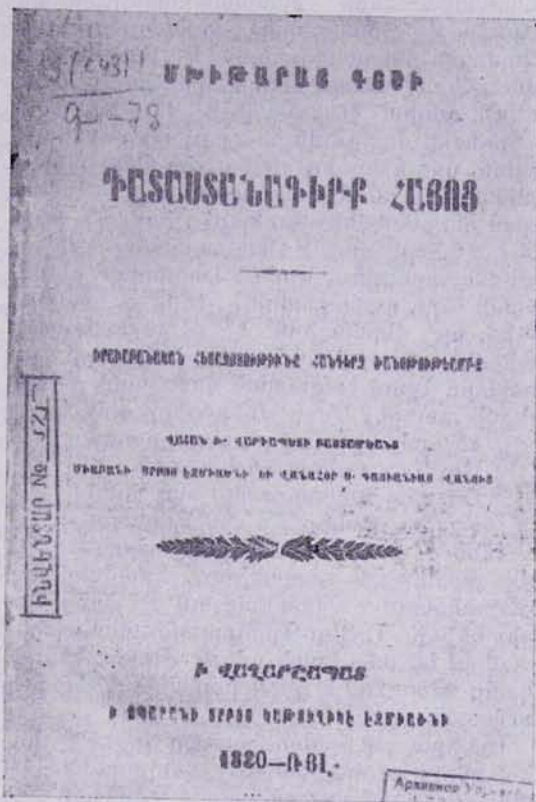
Մայոր Զոլոտովսկին իր 25 օգոստոսի 1875 թ. № 127 զեկուցագրում, որն ուղղված է «Նորին կայսերական մեծության անձնական դիվանատան 3-րդ բաժանմունքին» տեղեկացնում է, թե ինչպես հայերը դրան են հավաքում, դպրոց, տպարան հիմնում, գրքեր հրատարակում: Նա իր ղեկավարների ուղարկությունն է հրավիրում նաև Վահան վարդապետ Բաստամյանցի «Դպրոց»-ի վրա:

«Երևանի նահանգում բացի Էջմիածնի վանքի տպարանից, անցյալ տարվանից բացված են նաև երեք տպարաններ, մեկը բացել է Էջմիածնի վանքում վարդապետ Բաստամյանը, որն երեք տարի առաջ ընդունել է վարդապետական կոչում:

Բաստամյանցն ավարտել է Պետերբուրգի համալսարանը, ազատ մտածողության տեր է և համարձակ քննադատում է ռուսական կառավարության գործողությունները: Վարդապետ Բաստամյանը հրատարակում է հալերեն լեզվով «Դպրոց» ամսագիրը: Բացի այդ ամսագրից, ինչպես ինձ հաղորդեցին, նա իր տպարանում ոչինչ չի տպագրում: «Դպրոց» ամսագիրը կարելի է հրատարակել նաև Էջմիածնի տպարանում: Տպարանի բացումը Բաստամյանի կողմից շատերին զարմացնում է. ևս առավել զարմացնում է այն պատճառով, որ նա գտնվում է Էջմիածնի վանքի պատերում, ուր արդեն տպարան գոյություն ունի: ...Իմ կարծիքը տպարանների հսկողության մասին անձամբ հայտնել եմ նահանգապետին: Մայոր Զոլոտովսկի»⁹:

«Դպրոցը» չկարողացավ երկար ապրել: Հետապնդումները, նյութական ծանր պայմաններն ու քայքայվող առողջական վիճակը Բաստամյանցին ստիպեցին դադարեցնել այդ շնորհակալ գործը: Նա 1876 թ. ամսագրի հունիս ամսվա համարում գրում է. «Անձնական տկարությանս պատճառով մըտադիր լինելով գնալ արտասահման, ես ստիպված եմ առ ժամանակ դադարեցնել

⁹ Վ. Ա. Պարսամյան, «Հայ ազատագրական շարժումների պատմությունից»: Ուսումնասիրություններ և փաստաթղթեր: Երևան, Հայպետհրատ, 1958, փաստ. № 6, էջ 202:

«Դպրոց» ամսկավարժական ամսագրի հրատարակությունը»¹⁰:

Վահան վարդապետ Բաստամյանցը իր քրտնաջան և բեղմնավոր գործունեությամբ մի նոր ու լուսավոր էջ բացեց հայ մամուլի պատմության մեջ: «Դպրոց» ամսագիրը մի վարժարան էր իր կրթիչ, օգտակար և հետաքրքրական բովանդակությամբ: Նրանում կան շատ արժեքավոր էջեր, որոնք այսօր էլ առանձին հետաքրքրությամբ կարդացվում են և ունեն մնայուն արժեք:

Բանասիրական գործունեություն.— Հայ մշակույթի բազմավաստակ բանասերներից մեկն է Վահան վրդ. Բաստամյանցը: Նա իր ամսկավարժական գործունեությանը զուգընթաց զբաղվել է նաև գրական և մատենագիտական աշխատանքներով: Նա դեռևս ուսանողական շրջանից սկսել է ուսումնասիրել, հետազոտել, քննել մեր պատմական անցյալի անտիպ գանձերը:

1861 թ. «Մեղու Հայաստանի» շաբաթաթերթում հրատարակում է մի ընդարձակ թարգմանություն՝ «Կենսագրություն Բենիամին Ֆրանկլինի», իսկ նույն թվականին «Կոունկ»-ի մեջ՝ մի այլ թարգմանություն՝

¹⁰ «Դպրոց», 1876, № 12, էջ I:

Հակառակագնացի ճանապարհորդությունից Արևմտյանի համառոտ կենսագրությունը: Չափածո ոտանավորներով և արձակ գրքավածքներով «Հայ» ստորագրությամբ հանդես է գալիս «Մուսաբադ»-ի մեջ: Գրում է «Տրդատի մահը» վերնագրով մի ողբերգություն, որը հետո իր ընկերները ճեմարանում բեմադրում են: Մատենադարանի «Ջանազան հեղինակներ» ֆոնդում (վավ. 58, թղթ. 65) պահպանվում է Բաստամյանցի մի ուսումնասիրություն՝ գրված Լազարյան ճեմարանի 6-րդ դասարանում, 1862 թ. մարտի 7-ին, որ վերնագիրն է «Համառոտագիծ պատկեր հայկական դպրության», որի առանձին էջում Լազարյան ճեմարանի հայոց լեզվի ուսուցիչ Մսեր Մսերյանը գրել է.

«Ջարժանին գով թե այլ չըտան
Այդ վաստակող գիշերաջան,
Ես վարժապետս ահա այդ տամ
Բանիս հակիրճ, ո՛ր իմ Բաստամ»:

1866 թ. նա թարգմանաբար կազմում է թվաբանության դասագիրք, ֆրանսերենից թարգմանում է «Պատմություն մի կտոր հացի» գիրքը: Մ. Տեր-Գրիգորյանի հետ թարգմանում են անգլիացի բժիշկ Կոբի «Մանկանց սևուցման և դաստիարակման մասին» աշխատությունը:

Սովորաբար Բաստամյանը գրում էր երկու բնույթի հոդվածներ՝ քաղաքական և ազգային կամ ուսումնական: Առաջինը նա տպագրում էր «Մշակում» 1876—78 թթ., իսկ երկրորդը՝ «Արարատ»-ի և «Դպրոց»-ի մեջ, որոնցից են.

Մի քանի խոսք իմ արեղայության առիթով, «Արարատ», 1872, էջ 139—146:

Թե ինչպես կազմվեցավ հայոց ազգը, «Արարատ», 1872, ապրիլ, էջ 197—207, հունիս, էջ 249—251, օգոստոս, էջ 312—319:

Ի Փարիզէ: (Փարիզահայ կյանքի նկարագրությունը), «Արարատ», 1877, փետրվար, էջ 77—80:

Զմեռնի Գաղղիա (բանասիրական), «Արարատ», 1877, մարտ, էջ 102—107:

Եվրոպացվող գաղափարք հայոց վերա (բանասիրական), «Արարատ», 1877, մայիս, էջ 185—193:

Արգարի նամակը առ Հիսուս Քրիստոս և նորա պատասխանը առ Արգար, «Արարատ», 1877, հունիս, էջ 201—208, օգոստոս, էջ 286—293, սեպտեմբեր, էջ 325—330:

Հանգուցյալ Սարգիս վարդապետ Թեոդորյան, «Արարատ», 1877, հուլիս, էջ 271—278:

Ֆրանսիացի և Գերմանացի մեջ եղած տարբերությունը, «Արարատ», 1877, սեպտեմբեր, էջ 337—342:

Ս. Ղազարու վանք, «Արարատ», 1877, հոկտեմբեր, էջ 388—395:

Մանչեսթերաբնակ հայք, «Արարատ», 1877, էջ 464—468:

Փարիզի ազգային մատենադարան և հայոց ձեռագիրներ, «Արարատ», 1878, փետրվար, էջ 54—58:

Ի Վիեննայէ, «Արարատ», 1878, մարտ, էջ 112—116:

Թեև «Դպրոց» ամսագրի հոդվածների մեծ մասը ինքն է գրել, այնուամենայնիվ, հարկ ենք համարում նշել մի քանիսը:

Ազգային դպրոց, «Դպրոց», 1874, № 1, էջ 9—18:

Դասագիրքի մանկավարժական նշանակությունը, «Դպրոց», 1874, № 1, էջ 19—25:

Մայրենի լեզվի մանկավարժական նշանակությունը, «Դպրոց», 1874, № 2, էջ 44—48:

Պատմական տեղեկություններ ազգային հին և նոր դպրոցների վրա, «Դպրոց», № 1, էջ 26—36, № 2, էջ 69—80:

Ուսումնարանի ազդեցությունը աշակերտների խելքի, բնավորության զարգացման վրա, «Դպրոց», 1874, № 2, էջ 49—54:

Հայտարարություն: («Դպրոց» ամսագրի մասին), «Դպրոց», 1874, № 1, էջ 5—8 և 1875, № 1, էջ 1—8, 1876, № 12, էջ 1—8:

Ազգային դպրոցների այժմյան դրությունը, «Դպրոց», 1876, № 9, էջ 325—333:

Վիճակագրական տեղեկություններ ազգային ուսումնարանների, «Դպրոց», 1876, № 4, էջ 125—142 և այլն:

Առանձին հրատարակվել է նաև «Նկարագրություն Մայր եկեղեցուն հայոց ս. Էջմիածնի» հայ և ռուս լեզուա, աշխատ. Վահան վարդապետ Բաստամյանց, Վաղարշապատ, 1877, էջ 29:

Ղ. Աղայանը իր հուշերում գրում է. «Նա գրել էր և Թիֆլիս քաղաքի ընդարձակ պատմությունը, որ եթե տպվեր, մի ահագին հատոր դուրս կգար: Ո՛ր մնացին այդ աշխատությունները—հայտնի չէ ինձ»¹¹:

Բաստամյանցի արխիվի ձևակառուցողը մինչև օրս հայտնի չէ: Նա բազմաթիվ աշխատություններ և թարգմանություններ էր թողել, որոնցից Երևանի Մաշտոցի անվան Մատենադարանի № 8899-ի տակ է գտնվում Բաստամյանցի անտիպ աշխատություններից միայն «Տարեգրություն»-ը, որը պատմական արժեք է ներկայացնում նրանով, որ մանրամասնորեն նկարագրում է իր ժամանակի դեպքերն ու դեմքերը, Գևորգ Դ կաթողիկոսի օրոք Էջմիածնում կատարված իրադարձությունները: Հայկական ՍՍՀ պետական կենտրոնական պատմական արխիվի Կ. Եղյանի ֆոնդում (միկրոֆիլմ) պահվում են Վահան վրդ. Բաստամյանցի 25 նամակները, որոնք մի տեսակ գեկուցագրեր են ս. Էջմիածնի գործունեության և ընդհանրապես այդ շրջանին վերաբերող դպրոցական և բազմաթիվ այլ հարցերի վերաբերյալ:

Բաստամյանցը ընդհատելով «Դպրոց»-ի հրատարակությունը, 1876 թ. վերջերին ու-

¹¹ Ղ. Աղայան, Երկերի ժողովածու, հ. 4, Երևան, Հայպետհրատ, 1963, էջ 441:

դեվորվում է արտասահման բուժվելու, եվրոպական երկրների նշանավոր ուսումնական հաստատությունների դրվածքին ծանոթանալու և իրավագիտության վերաբերյալ ուսումնասիրություններ կատարելու, հատկապես մագիստրոսական քննություն տալու համար իր պատրաստելիք «Մխիթար Գոշի դատաստանագիրքը» ընդարձակ ուսումնասիրության համար նյութեր հավաքելու:

Ներկա ժամանակներում հերթի վրա է կանգնած մեծ և երևելի հարցը, որոշել սահմանը եկեղեցու և պետության իրավասության, անշուշտ հարկավոր էր հիմնական կերպով ուսումնասիրել, մշակել և ծաղկեցնել եկեղեցական իրավաբանությունը, որը որոշում է և պարզում մի կողմից եկեղեցու ներքին և արտաքին կազմակերպությունը, վարչությունը և այլն, մյուս կողմից՝ նրա և պետության փոխադարձ հարաբերությունները, իրավունքները և պարտավորությունները, մի խոսքով իրավասության սահմանները:

Ահա այս իսկ պատճառով և ի նկատի ունենալով այն մեծ բարոյական և պատմական ազդեցությունը, որը ունեցավ քրիստոնեությունը և Հայաստանյայց եկեղեցին հայոց ազգի կրոնական, բարոյական, մտավորական և քաղաքական զգացմանը վերա, ես խորհրդաբար ընտրեցի եկեղեցական իրավաբանությունը իբրև մասնագիտություն¹²:

Դեռևս Եվրոպայում շրջագայելիս նա մեծ եռանդով աշխատում էր «Մխիթար Գոշի դատաստանագրքի» վրա: Հայրենիք վերադառնալուց հետո բազմաթիվ աշխատանքների մեջ իր գլխավոր հոգան է լինում ավարտել Մխիթար Գոշի դատաստանագրքի գիտական ուսումնասիրությունն ու հրատարակումը: 1879 թ. իր այդ գիտական աշխատության առաջաքանը հրատարակում է «Փորձ» ամսագրում հետևյալ վերնագրով.

«Դատաստանագիրք Մխիթար Գոշի», իրավաբանական հետազոտություն, «Փորձ», 1879, № 6, էջ 65—125, № 7—8, էջ 60—110, № 9, էջ 51—106:

Այնուհետև հրատարակում է ամուսնությունը ըստ հայոց եկեղեցու իրավաբանության, «Փորձ», 1880, № 6—7, էջ 148—167, № 8—9, էջ 51—90, № 10, էջ 11—12, 1881, № 4, էջ 5—6:

1880 թ. ավարտում է Մ. Գոշի դատաստանագրքի գիտական ուսումնասիրության աշխատանքները և հանձնում է տպագրության: Այդ աշխատության համար 1880 թ. ստանում է ծայրագումության աստիճան: Եվ երբ 1881 թ. Էջմիածնի տպարանում տպվում էր նրա տարիների փայփայանքը՝ Մխիթար Գոշի «Դատաստանագիրքը», Բաստամյանցը փակում է աչքերը ընդմիջում և չի կարողանում տեսնել իր աշխատասիրության ավարտումը: 1880 թվականին այդ աշխատությունը արժանացել է Իզմիրյանց գրական մրցանակին:

Կարճատև հիվանդությունից հետո, 1881 թ. հին տոմարով նոյեմբերի 30-ին, վախճանվում է Մայր Աթոռի գիտնական վարդապետ Վահան Բաստամյանցը, որի «մարմինն ամփոփեցավ ս. Գայանեի վանուց տաճարի արտաքին սրահում, հարավային դրան մոտ»¹³:

Մահվանից տարիներ հետո «Լումայ»-ում տպվում է նրա թարգմանած «Մորեի իշխան» [հունական պատմավեպ], (տես «Լումայ», 1898, № 2, էջ 1—110, 1899, № 1, էջ 111—222):

Հայ մատենագիտության, բանասիրության, տպագրության, դպրոցի ու մանկավարժության պատմության մեջ պայծառ կմնա ս. Էջմիածնի երախտավոր միաբան, Գայանե վանքի արդյունաշատ վանահայր Վահան ծայրագույն վարդապետ Բաստամյանցի անունն ու հիշատակը:

¹² Մատենադարան ձեռ. № 8899, «Տարեգրություն», թ. 79:

¹³ «Արարատ», Էջմիածին, 1881, էջ 80:

